

Andrzej Kaźmierczak

Stan badań nad historią produkcji książki polskiej w Wielkopolsce w okresie zaborów

Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Biblioteka 7/66, 35-49

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej K a ź m i e r c z a k

STAN BADAŃ NAD HISTORIĄ PRODUKCJI KSIĄŻKI POLSKIEJ
W WIELKOPOLSCE W OKRESIE ZABORÓW

Badania księgoznawcze, szczególnie historyczne, nad książką, jej produkcją i upowszechnieniem, odgrywają doniosłą rolę w studiach nad kulturą narodów. Fakt ten nie jest niestety doceniany w badaniach nad polską kulturą. Sporo przecież publikacji, które dotyczą historii książki zabytkowej (do końca XVIII wieku), tylko w minimalnej mierze zostało wyzyskanych w pracach ogólniejszych. Przyczyny tego są złożone i nie miejsce na ich analizę. Faktem wszakże jest, że nauką, najwięcej czerpiącą z badań historyczno-księgoznawczych jest historia literatury. Nic dziwnego zatem, że przede wszystkim filolodzy doceniają wagę braków w badaniach nad historią książki polskiej w stosunku do rozwoju innych gałęzi wiedzy.

Jedną z ostatnich publikacji postulujących konieczność rozwoju takich badań jest artykuł K. Budzyka¹. Stwierdza on w swej pracy ... "Jednym z paradoksów naszej humanistyki jest, nawet chyba nieświadomiana, sprzeczność między dynamiką rozwojową produkcji wydawniczej, księgarstwa, bi-

bliotekarstwa i czytelnictwa, a sytuacją wiedzy o książce - stanowiącej dyscyplinę, która winna być najbliższym zapleczem naukowym wymienionych działań społeczno-gospodarczych". I dalej "W czasach, które chlubią się u nas planową organizacją nauki, wspomniane zjawisko wyglądać musi co najmniej dziwnie". Stwierdzając następnie, że podczas kiedy można by opracować względną syntezę książki polskiej okresu starodrukowego (książek sprzed r.1800), to w odniesieniu do książki nowszej (a więc XIX i XX wiecznej) istnieją uderzające luki w materiale.

Jeszcze poważniejsze luki (w stosunku do badań ogólnopolskich) zaobserwować można w opracowaniach dotyczących historii książki wielkopolskiej okresu zaborów i nowszej.

Wielkopolska, pozostająca przez ponad 120 lat pod zaborem pruskim, podlegała specjalnie silnym prądom wynaradawiającym. W przeciwieństwie do pozostałych zaborów brak było na jej terenie jakiegokolwiek wyższej uczelni (niemiecka akademia w Poznaniu powstała dopiero w r.1903), która mogłaby ożywić ruch umysłowy. Pruska cenzura była szczególnie ostra, a natężenie germanizacji wraz ze słynną "walką kulturalną" nie miało odpowiednika na innych terenach Polski. Odczuwano dotkliwie także brak bibliotek, które gromadziłyby odpowiednie księgozbiory z ich jednoczesnym udostępnianiem. Niepowetowaną stratę poniosła nauka polska w czasie drugiej wojny światowej w wyniku spalania części zbiorów Biblioteki Raczyńskich i biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W rezultacie

mamy obecnie na terenie Wielkopolski tylko trzy biblioteki, które posiadają poważniejsze zasoby dziewiętnastowiecznych druków wielkopolskich. Najwięcej ich (szczególnie polskich) posiada Biblioteka Kórnicka. Znacznie mniejsze zbiory znajdują się w bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Trzecią wreszcie biblioteką posiadającą stosunkowo pokaźne zbiory ówczesnych wydawnictw (szczególnie niemieckich) jest Biblioteka Główna Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.

Oprócz braków w zasobach bibliotecznych odczuwa się w Wielkopolsce brak bibliografii rejestrującej tutejszą produkcję wydawniczą okresu zaborów. Bibliografia polska Estreicherów jak i późniejsze, kontynuujące ją bibliografie, rejestrują (ze względu na trudności w dotarciu do nich) tylko część wielkopolskich druków. Niewiele zmian wprowadza także wychodzące obecnie nowe wydanie Bibliografii polskiej, tym bardziej, że ograniczono ją do roku 1900 jako daty końcowej.

Głównie te przyczyny spowodowały, że stan badań nad książką wielkopolską tego okresu jest jeszcze ciągle niedostateczny. Pragnąc uzmysłwić dotychczasowy dorobek naukowy nad tym zagadnieniem pozwalam go sobie niżej omówić.

Produkcja książki zamykała się w trzech etapach: wydawnictwa, drukarni i księgarń.

Wydawnictwa, a właściwie ich struktura organizacyjna, ulegały w okresie zaborów reorganizacji. Podczas kiedy na początku XIX wieku wydawcami (nakładcami) byli najczęs-

cięci księgarze, a w mniejszej mierze także drukarze czy introligatorzy, to pod koniec tego wieku i na przełomie wieku XX rolę wydawców przejmowały specjalnie w tym celu utworzone instytucje. Nicmniej i wówczas, nawet jeśli działalność takiej instytucji polegała przede wszystkim na wydawaniu druków, tworzono przy wydawnictwie księgarnię. Spełniała ona w takiej sytuacji wieloraką rolę, przy czym do najważniejszych jej zadań należało badanie rynku pod kątem jego zapotrzebowania na różne rodzaje literatury, a także spedycja wydawnictw instytucji macierzystej. W sumie więc przez cały okres zaborów, a także w dwudziestoleciu międzywojennym i pierwszych latach po drugiej wojnie światowej, instytucja wydawnicza połączona była z inną, pokrewną placówką związaną z produkcją lub z rozprowadzaniem książki. W dotychczasowych badaniach nad tym zagadnieniem zajmowano się więc działalnością wydawniczą w połączeniu z pozostałymi formami pracy takich instytucji.

Bardzo też rzadko istniały samodzielne drukarnie. Ze względu na wielkopolską specyfikę i warunki produkcji książek - drukarze związani byli z wydawnictwami albo też z księgarniami. Nie zawsze organizacja taka była instytucjonalna; najczęściej powiązania te ograniczały się do praktyki i to w ten sposób, że właściciele drukarni w celu podniesienia rentowności sami wydawali lub sprzedawali wyprodukowane przez siebie książki. Stąd też także i w stosunku do drukarni łączono w badaniach ich historię z historią wydawnictw czy księgarń. Podobnie przedstawiała

się sprawa organizacji wielkopolskiego księgarstwa, które w praktyce również łączyło sprzedawanie książek z ich wydawaniem lub drukowaniem.

Przechodząc do omówienia dotychczasowych publikacji na interesujący nas temat stwierdzić należy, że stosunkowo najlepiej opracowanymi wydają się być artykuły M. Lauberta dotyczące historii książki w Wielkim Księstwie Poznańskim pierwszej połowy XIX wieku². Prace te oparte na materiałach archiwalnych ograniczają się jednak tylko do podania pewnych danych biograficznych dotyczących niektórych właścicieli drukarni czy księgarń. Nie zawsze także dane te są poprawne i często nie były przez Lauberta krytycznie opracowywane. Przeprowadza on czasem także analizę produkcji wydawniczej lub drukarskiej, nie dysponując jednak należytych materiałach statystycznych, myli się w ocenach. Innym wreszcie mankamentem jego prac jest zajmowanie nie zawsze obiektywnej postawy wobec spraw narodowościowych.

Przejawia się to przede wszystkim w dość znacznym pominięciu istnienia placówek polskich na rzecz podobnych instytucji niemieckich, którym przypisuje zbyt dużą rolę. Mimo wymienionych wyżej braków prace Lauberta zasługują na uwagę ze względu na ciekawy materiał naukowy.

Laubert zajmował się również zagadnieniem cenzury pruskiej. Ogłosił na ten temat pracę, w której znajdują się cenne, bo skądinąd nieznane materiały do dziejów prasy i cenzury w Wielkim Księstwie Poznańskim z lat 1815-1847³. Zawarte są w niej także dodatkowe materiały dotyczące firm wydawniczych i księgarskich Wielkiego Księstwa. Praca ta

jest wreszcie praktycznie jedyną omawiającą w sposób dość szczegółowy problem cenzury obowiązującej na ziemiach polskich pod zaborem pruskim.

Dziejom księgarń polskich w Wielkopolsce poświęcone są publikacje Chocieszyńskiego⁴, Fenikowskiego⁵ i Walentynowicz⁶. Pierwsza z nich to zbiór przypadkowo zebranych przez J. Leitgebra i Chocieszyńskiego materiałów dotyczących polskich księgarń działających w okresie zaborów. Zawiera krótkie omówienie działalności Jana Konstantego Żupańskiego, Walentego Stefańskiego, Józefa Łukaszewicza i Antoniego Poplińskiego, dalej Napoleona Kamińskiego i kilku innych właścicieli księgarń poznańskich i prowincjonalnych. Artykuł Fenikowskiego to zebranie różnych danych biograficznych dotyczących księgarzy wielkopolskich działających w latach czterdziestych ubiegłego wieku. W żadnej z tych prac autorzy nie pokusili się o należyłą ocenę ich działalności. Nie są to też właściwie prace naukowe. Nie można pomijać istnienia materiałów, szczególnie biograficznych, w takich publikacjach jak Stanisława Karwowskiego Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego czy w Polskim Słowniku Biograficznym. Materiały te będą mogły być uzupełnione w przygotowywanym do druku Słowniku Biograficznym Pracowników Książki Polskiej. Wspomniane prace są przede wszystkim zbiorem danych biograficznych, nie zawsze wykorzystującym najlepsze źródła.

Wypożyczalniami istniejącymi w Poznaniu w okresie zaborów zajęła się w swojej pracy M. Walentynowicz. Praca nie została oparta na pełnych materiałach, ograniczając się

w zasadzie do analizy kilku katalogów niektórych wypożyczalni poznańskich. Zawarte są w niej także nowe dane biograficzne niektórych właścicieli księgarń poznańskich.

Z prac omawiających wydawnictwa i księgarnie polskie okresu zaborów na wyróżnienie zasługują także publikacje P.Tiałowskiego, S.Waszaka, A.Wojtkowskiego, W.Sobkowiaka, M.Frelkiewicz, F.Paprockiego, T.Gospodarka, J.Maciejewskiego i A.Piechowiaka.

O działalności Walentego Stefańskiego, drukarza i księgarza poznańskiego, pisał w swojej pracy P.Tiałowski⁷. Praca, poza danymi biograficznymi zawiera tylko ogólną, nie popartą przekonującymi danymi, ocenę tej działalności. Całkowicie odmienny charakter mają prace F.Paprockiego⁸. Obrął on sobie za temat Stefańskiego jako działacza politycznego i tylko do tego się ograniczył. Nie wspomina jednak w swojej pracy o wydawanych przez Stefańskiego pismach i ulotkach treści politycznej. Tym samym nie uwzględnia Paprocki znaczenia aparatu propagandowego jakim była drukarnia w rękach Stefańskiego.

Bolesławem Twardowskim, księgarzem i wydawcą poznańskim z przełomu XIX i XX wieku zajął się S.Waszak⁹. "Księgarnia Katolicka", bo taka była nazwa przedsiębiorstwa, była jednak placówką o małym znaczeniu. Jej działalność polegała na sprzedaży dewocjonałów i wydawaniu książek do nabożeństwa. Dane Waszaka o Twardowskim uzupełnił też A.Wojtkowski¹⁰. Prace W.Sobkowiaka, M.Frelkiewicz, T.Gospodarka są monografiami traktującymi o działalności literackiej Józefa Chociszewskiego czy Julii Molińskiej-Woy-

kowskiej, niemniej zawierają także nieco danych i ocen dotyczących ich prac wydawniczych¹¹.

J.Maciejewski w swoim artykule¹² omówił jedynie działalność wydawniczą Jana Konstantego Żupańskiego. Nowością w tej pracy jest podjęcie po raz pierwszy próby zanalizowania jego działalności wydawniczej. Statystyka wydawnictw Żupańskiego, przeprowadzona na podstawie jego katalogów wydawniczych, nie może być zupełna, niemniej zasługuje na uwagę. Publikacja J.Maciejewskiego opatrzona została wstępem biograficznym, w którym autor ustalił rok urodzenia Żupańskiego.

Najnowszą publikacją jest artykuł A.Piechowiaka o Napoleonie Kamińskim¹³. Jest to wyciąg z pracy doktorskiej traktującej o Jędrzeju Moraczewskim. Autor niesłusznie wypuklił wpływ Moraczewskiego, przy równoczesnym umniejszeniu wkładu Kamińskiego. Również i ta praca sprowadza się do podania danych biograficznych Kamińskiego i Moraczewskiego oraz do ogólnej oceny ich działalności wydawniczej.

Należy również wspomnieć o temacie podjętym przez M.Rulikowskiego. W pracy swojej po raz pierwszy dokonał próby statystycznego ujęcia polskiej produkcji wydawniczej w okresie zaborów. Publikacja¹⁴, obejmująca lata 1909-1911, uwzględnia wydawnictwa, które ukazały się na terenie całej przedrozbiorowej Polski. Niestety w odniesieniu do Wielkopolski praca jego jest o tyle mało przydatna, że autor ujął sumarycznie produkcję książek w Wielkopolsce, na Śląsku i Pomorzu. Tak więc trudno dopatrzeć się w niej

właściwego obrazu działalności wydawniczej na ziemi wielkopolskiej. Dodać do tego należy, że wobec braku odpowiednich zestawień statystycznych z Wielkopolski, autor nie mógł objąć całości jej wydawnictw.

Jeszcze mniej zbadana jest historia drukarstwa wielkopolskiego tego okresu. Wprawdzie część poprzednio omawianych prac zawiera także materiały i o tej gałęzi produkcji książki (np. Kamiński oraz Stefański byli drukarzami i księgarzami), ale jednak stan wiedzy o drukarstwie jest niewystarczający. Z prac zasługujących na uwagę wymienić należy publikacje J.S.Bandtkiego, A.Brosiga, A.Wojtkowskiego oraz pracę B.Golki, M.Kafla i Z.Kłosa. Historia drukarni Bandtkiego¹⁵, to zbiór wiadomości także o drukarstwie wielkopolskim XIX wieku, ograniczający się do podania danych biograficznych dostępnych autorowi. Praca A.Brosiga¹⁶ jest dość szczegółową historią warsztatów litograficznych Poznania XIX wieku. Oprócz materiałów biograficznych zawiera także oceny warsztatów. Praca oparta jest, przynajmniej w części, na zachowanych reprodukcjach. Artykuły A.Wojtkowskiego o drukarzu poznańskim Sylwestrze Pawickim¹⁷, to niestety tylko zebranie materiałów biograficznych, bez oceny jego działalności. Próba syntezy historii drukarstwa polskiego B.Golki, M.Kafla i Z.Kłosa pragnie ująć historię naszego drukarstwa bez wnikania w jego rozwój w poszczególnych regionach kraju. Drukarstwa wielkopolskiego dotyczy ta część pracy, która traktuje o warunkach technicznych, w jakich pracowały dziewiętnastowieczne drukarnie polskie¹⁸. Na tym właściwie wypada za-

kończyć wykaz prac z zakresu historii drukarstwa wielkopolskiego okresu zaborów. Publikacji jest na ten temat więcej, ale nie są to prace naukowe i należy je właściwie dopiero krytycznie oceniając - wykorzystać. Do takich należą: J.Leitgebra, 60-lecie pracy zawodowej oraz istnienia księgarni pod firmą J.Leitgeber i Sp. w Poznaniu¹⁹, A.Maryańskiego, Wspomnienie o półwiekowym istnieniu księgarni i drukarni J.B.Lange w Gnieźnie ...²⁰ i inne.

Przedstawione tu rezultaty przeprowadzonych dotychczas badań nad produkcją książki polskiej w Wielkopolsce okresu zaborów wykazują zbyt wielki nacisk kładziony przez badaczy na poszukiwania biograficzne (Polski Słownik Biograficzny, Słownik Biograficzny Pracowników Książki Polskiej). Ta tendencja znamienna jest dla tematyki mało opracowanej, w drugim jednak etapie wymaga uzupełnienia o analizę działalności poszczególnych instytucji. Wyłania się tu jednak zasadnicza trudność, mianowicie brak zestawień bibliograficznych produkcji książki. Bibliografia Polska Estreichera i jej obecne wznowienie zawierają luki, do których konieczne są uzupełnienia. Poza tym Bibliografia Estreichera obejmuje tylko wiek XIX, a Przewodnik bibliograficzny Wisłockiego również nie jest zupełnym zestawieniem druków (brak zwłaszcza większości druków z byłego zaboru pruskiego).

Samo zestawienie bibliograficzne może być tylko wstępną częścią pracy, zachodzi bowiem konieczność dokładnej analizy wydawnictw tego okresu, a więc zestawienia produkcji poszczególnych instytucji wydawniczych czy drukar-

skich. Dopiero taka analiza, uzupełniona danymi biograficznymi, może służyć jako materiał do opracowań księgoznawczych.

Przy opracowywaniu placówek księgarskich zajdzie potrzeba zebrania, a następnie analizowania katalogów księgarskich. Niestety żadna biblioteka nie zwracała na sprawę gromadzenia katalogów księgarskich czy wydawniczych większej uwagi. Rezultatem tego jest brak katalogów, najważniejszych materiałów do dziejów księgarstwa. Należałoby również przeprowadzić dokładną kwerendę ówczesnych czasopism i prasy, w której ukazywały się bieżące ogłoszenia wydawnicze.

Wiele ciekawego i ważnego materiału do dziejów wydawnictw i drukarni wielkopolskich może dostarczyć analiza listów ówczesnych literatów i uczonych. Także i tę część materiałów należałoby naukowo wykorzystać.

Ogromne znaczenie dla rozwoju książek i czasopism ma cenzura i sposób realizowania jej postanowień przez władze zaborcze. W odniesieniu do zaboru pruskiego, tak jak już pisałem poprzednio, jedynie Laubert próbował opracować to zagadnienie, i to tylko w odniesieniu do cenzury z pierwszej połowy XIX wieku.

Realizacja przedstawionych przeze mnie postulatów wymagać będzie ogromnego wysiłku i wkładu pracy. W sposób zorganizowany podjęto ją już w Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.

Utworzono mianowicie przy Oddziale Starych Druków Pracownię Druków Wielkopolskich XIX wieku. Ogólnymi założe-

niami tej placówki są: rejestracja, ochrona i ewentualna konserwacja dziewiętnastowiecznej książki wielkopolskiej, ze szczególnym uwzględnieniem książek z pierwszej połowy XIX wieku. W pracowni tej przystąpiono już do realizacji części poprzednio wysuniętych postulatów. W pierwszym etapie pracy kataloguje się zbiory dziewiętnastowiecznych druków wielkopolskich, przy czym katalog ten będzie podstawą do przyszłego katalogu centralnego tych wydawnictw.

Równoległe z postępującym katalogowaniem sporządza się kartoteki wydawców (nakładców), drukarzy i księgarzy okresu zaborów.

Doceniając znaczenie i wartość katalogów księgarskich i wydawniczych, przystąpiono do ich systematycznego gromadzenia. Zdarza się często, że katalogi takie nie są już do nabycia i wówczas sporządza się z nich mikrofilmy. Gromadzi się także wszelkie inne materiały bibliograficzne dotyczące wydawnictw wielkopolskich z okresu zaborów. Materiał taki będzie następnie podstawą do przyszłej bibliografii druków wielkopolskich.

Dzieje książki wielkopolskiej czekają na opracowanie. Wydaje się, że inicjatywa Biblioteki Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza spotkać się powinna z poparciem i pomocą innych bibliotek, a wówczas luka ta winna być uzupełniona.

PRZYPISY

¹ Budzyk K., Dlaczego zapomniana, Tygodnik Demokratyczny R. 1960 nr 5, s. 1.

² Laubert M., Beiträge zur Entwicklung von Buchhandel und Buchdruckerwesen der Provinz Posen in neupreussischer Zeit (bis 1847). Börsenblatt f.d. deutschen Buchhandel Jahrg. 1908, s.7833-7836, 7875-7877 oraz Studien zur Geschichte der Provinz Posen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Poznań 1908-1943.

³ Tenze, Presse und Zensur der Provinz Posen in neupreussischer Zeit (1815-1847), Leszno 1908.

⁴ Chocieszynski A., Z dziejów księgarstwa wielkopolskiego. Przegląd Księgarski R.1933, s.192-197.

⁵ Fenikowski F., Żołnierze bez mundurów. Przegląd Księgarski R.1948.

⁶ Walentynowicz M., Tradycje wypożyczalni książek w Poznaniu. Kronika Miasta Poznania R.1960 nr 4, s.35-51.

⁷ Tiałowski P., Życiorys i działalność księgarza Walentego Stefańskiego, Kronika Miasta Poznania R.1936, s.351-380.

⁸ Paprocki F., Księgarz rewolucjonista, Przegląd Księgarski R.1950, s.18-20, 34-35 oraz Walenty Maciej Stefański jako działacz Związku Plebejuszy. W: W stulecie Wiosny Ludów, t.IV, Warszawa 1951, oraz Walenty Stefański. W: Wybitni Wielkopolanie XIX wieku, Poznań 1959.

⁹ Waszak S., Bolesław Twardowski, jego biblioteka i wydawnictwa, Kronika Miasta Poznania R.1937, s.326-336.

¹⁰ Wojtkowski A., Bolesław Twardowski kandydatem na urzędnika Muzeum Mielżyńskiego, Kronika Miasta Poznania R.1937, s.323-326.

¹¹ Sobkowiak W., Józef Chociszewski 1837-1914, Gniezno 1937. Frelkiewicz M., Julia Molińska-Woykowska. Próba monografii, Poznań 1938. Gospodarek T., Julia Molińska-Woykowska 1816-1851, Wrocław 1962.

¹² Maciejewski J., Jan Konstanty Żupański. W: Wybitni Wielkopolanie XIX wieku, Poznań 1959.

¹³ Piechowiak A., Księgarnia Napoleona Kamieńskiego i Jędrzeja Moraczewskiego, Ilustrowany Kurier Polski R.1965, nr 176.

¹⁴ Rulikowski M., Produkcja wydawnicza polska w latach 1909-1911, Warszawa 1913.

¹⁵ Bandtkie J.S., Historia drukarni w Królestwie polskim ... t.1-3, Kraków 1826.

¹⁶ Brosig A., Dzieje sztuki litograficznej w Poznaniu, Poznań 1937.

¹⁷ Wojtkowski A., Sylwester Pawicki drukarz poznański 1850-1866 i zaginione jego wydawnictwa, Kronika Miasta Poznania, R.1931, s.396-415. Wojtkowski A., Sylwester Pawicki jako wydawca Gońca Wielkopolskiego, Kronika Miasta Poznania R.1935, s.406-410.

¹⁸ Golka B., Kafel M., Kłos Z., Z dziejów drukarstwa polskiego, Warszawa 1957.

¹⁹ Leitgeber J., Sześćdziesięciolecie pracy zawodowej oraz istnienia księgarni pod firmą J.Leitgeber i Sp. w Poznaniu, Warszawa 1927.

²⁰ Maryński A., Wspomnienie o półwiekowym istnieniu księgarni i drukarni J.B.Lange w Gnieźnie ..., Gniezno, b.r.wyd.